दक्षिणवक्रेति नासाविशेषणम् । इति च गारुड़े ६६ अध्यायः ॥

क्षुतः, पुं, (क्षु + क्तः । आभिधानात् पुंस्त्वम् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुतकः, पुं, (क्षुताय साधुरिति कन् स्वार्थे वा ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुता, स्त्री, (क्षुत + टाप् ।) क्षुतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

क्षुताभिजननः, पुं, (क्षुतं अभिजनयति । अभि + जन् + णिच् + ल्युः ।) कृष्णसर्षपः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

क्षुत्करी, स्त्री, (क्षुतं करोतीति । कृ + टः + ङीप् च ।) कङ्कालिका । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
"भुजङ्गघातिनी सूरिः सर्पाक्षी क्षुत्करी स्पृहा" ॥

क्षुद, ञ ध औ इर् क्षुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधां–उभं–सकं–अनिट् ।) ञ ध, क्षुणत्ति क्षुन्ते । औ, क्षोत्ता । इर्, अक्षुदत् अक्षौत्सीत् । क्षुदि चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, भट्टिः । १४ । ३३ ।
"मित्रघ्नस्य प्रचुक्षोद गदयाङ्गं विभीषणः ।
सुग्रीवः प्रघसं नेभे बहून्यामस्ततर्द च" ॥)

क्षुद्, [ध्] स्त्री, (क्षुध् + सम्पदादित्वात् भावे क्विप् ।) क्षुधा । इत्यमरः ।२।९।५४॥ (विष्णुपुराणे ।१।५।३९।
"रजोमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
ततः क्षुद् ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः" ॥)

क्षुदः, पुं, (क्षुद् + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" । ३ । १ । १३५ । इति कः ।) तण्डुलादिचूर्णम् । क्षुद् इति भाषा ॥

क्षुद्रः, पुं, (क्षुदि + "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदीति" । उणां । २ । १३ । इति रक् ।) तण्डुलावयवः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ डहुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मक्षिकाविशेषः । यदुक्तम् ।
"मक्षिकाः कपिलाः सूक्ष्माः क्षुद्राख्यास्तत्कृतं मधु ।
मुनिभिः क्षौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत्" ॥)

क्षुद्रः, त्रि, (क्षुद् + "स्फायितञ्चीति" उणां । २ । १३ । इति रक् ।) कृपणः । अधमः । (यथा, कुमारे । १ । १२ ।
"क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैः शिरसां सतीव" ॥
तुच्छः । यथा, गीतायाम् । २ । ३ ।
"क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप !" ॥)
क्रूरः । अल्पः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । आरण्ययात्रापर्व्वणि । १० । २४ ।
"तं भीमः समरश्लाघी बलेन बलिनाम्बरः ।
जघान पशुमारेण व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा" ॥)
दरिद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकण्टकारी, स्त्री, (क्षुद्रः कण्टकारी ।) अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकण्टकी, स्त्री, (क्षुद्रं कण्टकं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) बृहती । इति भावप्रकाशः । क्षुद्रभण्टाकीति च पाठः ॥

क्षुद्रकम्बुः, पुं, (क्षुद्रश्चासौ कम्बुश्चेति ।) क्षुद्रशङ्खः । तत्पर्य्यायः । शङ्खनखः २ क्षुल्लकः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षुद्रकारवेल्ली, स्त्री, (क्षुद्रा कारवेल्ली ।) कारवेल्लविशेषः । छोट करला इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुड़ङ्गी २ श्रीफलिका ३ प्रतिपत्रफला ४ सुषवी ५ कारवी ६ बहुफला ७ क्षुद्रकारलिका ८ कन्दफला ९ । कन्दफलास्थाने कन्दलता इति च पाठः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनदत्वम् । रक्तानिलदोषकारित्वम् । पथ्यत्वञ्च । तत्फलस्याप्येते गुणाः ॥ तत्कन्दगुणाः । अर्शोनाशित्वम् । मलरोधविशोधनत्वम् । योनिनिर्गतदोषगर्भस्रावविषापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकारलिका, स्त्री, (क्षुद्रा कारलिका ।) क्षुद्रकारवेल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

क्षुद्रकुलिशः, पुं, (क्षुद्रः कुलिशः वज्रमणिविशेषः । नित्यकर्म्मधारयः ।) वैक्रान्तमणिः । इति राजनिघण्टः ॥

क्षुद्रकुष्ठं, क्ली, (क्षुद्रं अल्पं कुष्ठम् ।) स्वल्पकुष्ठरोगः । तत्तु एकादशविधम् । यथा । क्षुद्रकुष्ठान्याह ।
"एककुष्ठं १ स्मृतं पूर्व्वं गजचर्म्म २ ततः परम् ।
ततश्चर्म्मदलं ३ प्रोक्तं ततश्चापि विचर्च्चिका ४ ॥
विपादिकाभिधा ५ स्यैव पामाकच्छू–६ स्ततः परा ।
ततो दद्रुश्च ७ विस्फोटः ८ किटिभञ्च ९ ततः परम् ॥
ततश्चालसकं १० प्रोक्तं शतारुश्च ११ ततः परम् ।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः" ॥
ननु दद्रोः कथं क्षुद्रकुष्ठेषु गणना सुश्रुतेन महाकुष्ठेषूक्तत्वात् । उच्यते । असिता च गाढ़मूला दद्रुः सुश्रुते महाकुष्ठेषूक्ता असितेतरा नवगाढ़मूला दद्रुः क्षुद्रकुष्ठमेव । एवं विधाया दद्रोश्चरकेण क्षुद्रकुष्ठेषु दर्शितत्वात् ॥ * ॥
कुष्ठानां त्रिदोषजत्वेनैकत्वे त्रिदोषस्योल्वणतया सप्तधात्वमाह ।
"सर्व्वेष्वपि त्रिदोषेषु व्यपदेशाधिकत्वतः ।
कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः" ॥
सर्व्वेष्वपि कुष्ठेषु त्रिदोषजेषु सत्सु व्यपदेशाधिकत्वतः व्यपदेशः कापालादिसंज्ञास्तेषामष्टादशत्वरूपं यदधिकत्वं ततः कुष्ठानि सप्तधा । कैर्दोषैः कथम्भूतैः पृथग्द्वन्द्वं समागतैः । समागतैः सङ्गतैर्म्मिलितैरिति यावत् । अस्यायमर्थः ।
किमपि कुष्ठं वातोल्वणं किमपि पित्तोल्वणं किमपि कफोल्वणं किमपि वातपित्तोल्वणं किमपि वातश्लेष्मोल्वणं किमपि पित्तश्लेष्मोल्वणं किमपि त्रिदोषोल्वणमिति ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।
"अतिश्लक्ष्णः खरस्पर्शः स्वेदास्वेदौ विवर्णता ।
दाहःकण्डूस्त्वचि स्वापस्तोदः कोठोन्नतिः क्लमः ॥
व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।
रूढ़ानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि केवलम् ।
रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजम्" ॥
अतिश्लक्ष्णः अतिमृदुः । अथवा खरः रूक्षः कर्क्कशो वा स्पर्शः । स्वेदास्वेदौ घर्म्मादि सप्तसङ्गाभावेऽपि स्वेदः । अथवा घर्म्मादिप्रसङ्गेऽपि स्वेदाभावः । त्वचि स्वापः स्पर्शाज्ञता । शीघ्रोत्पत्तिः शीघ्रा उत्पत्तिर्व्रणानामित्यन्वयः ॥ * ॥ सम्प्राप्तिपूर्व्वकं सामान्यं लक्षणमाह ।
"शिराः प्रपद्य तिर्य्यक् च त्वग्लसीकासृगामिषम् ।
दूषयन्ति श्लथीकृत्य निश्चरन्तो बहिस्ततः ॥
त्वचः कुर्व्वन्ति वैवर्ण्यं दोषाः कुष्ठमुषन्ति तत्" ॥
तिर्य्यक् तिर्य्यग्गताः शिराः प्रपद्येत्यन्वयः ॥ * ॥
येनोल्वणेन दोषेण यत् कुष्ठं समुत्पद्यते तदाह ।
"वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौडुम्बरं कफात् ।
मण्डलाख्यं विचर्च्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्ततः ॥
चर्म्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः ॥
वातश्लेष्मोद्भवाः पित्तकफात् दद्रुशतारुषी ॥
पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलन्तथा ।
सर्व्वैरेवोल्वणैर्दोषैराहुः काकणकं बुधाः" ॥
विचर्च्ची च कफादित्यन्वयः ॥
"पुण्डरीकं सविस्फोटं पामा चर्म्मदलन्तथा" ॥
पित्तकफादित्यन्वयः ॥ * ॥ अथ क्षुद्रकुष्ठानां मध्ये एककुष्ठस्य लक्षणमाह ।
"अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेव कुष्ठं चर्म्माख्यं बहुलं हस्तिचर्म्मवत्" ॥
महावास्तु महास्थानम् । मत्स्यशकलोपमं अत्र शकलशब्देन लक्षणया त्वचमुच्यते । तेन चक्राकारमभ्रकपत्रसदृशं भवति । एककुष्ठमितिक्षुद्रकुष्ठेषु मुख्यत्वात् । * ॥ गजचर्म्माह ।
"चर्म्माख्यं बहुलं हस्तिचर्म्मवत् रूक्षं कृष्णं च" ।
गजचर्म्माख्यं बहुलं स्थूलं हस्तिचर्म्मवत् रूक्षं कृष्णञ्च ॥ २ ॥ चर्म्मदलमाह ।
"रक्तं सशूलं कण्डूमत् सस्फोटं दलयत्यपि ।
तच्चर्म्मदलमाख्यातं संस्पर्शासहमुच्यते" ॥
दलयत्यपि विदारयत्यपि चर्म्मेति शेषः ॥ * ॥
विचर्च्चिकामाह ।
"सकण्डूः पिड़का श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका"
पिड़का क्षुद्रपिड़का ॥ * ॥ ननु क्षुद्रकुष्ठानां कथमेकादशत्वम् । विपादिकया द्वादशत्वसम्भवात् उच्यते । विचर्च्चिकैव पादयोर्भवति विदारणयोगात् विपादिका तेन न सङ्ख्यातिरेकः । अतएव भोजः ।
"दाल्यते त्वक् खरा रूक्षा पाण्योर्ज्ञेया विचर्च्चिका ॥
पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्च्चिका" ॥
दाल्यते विदार्य्यते । केचिद्विचर्च्चिकातो विपादिकां भिन्नमाहुः ।
"वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम्" ॥
पाणिपादस्फुटनं पाण्योः पादयोश्च स्फुटनं विदारणं येन तत् ॥ ४ ॥ पामामाह ।
"सूक्ष्मा बह्व्यः स्राववत्यः प्रदाहाः
पामेत्युक्ता पिड़काः कण्डुमत्यः" ।
पिड़काः पीड़यन्ति इति पिड़का इति क्षिपकादित्वान्निपात्यते ॥ ५ ॥
कच्छूमाह ।
"सैव स्फोटैस्तीव्रदाहैरुपेता
ज्ञेया पाण्योः कच्छुरुग्रा स्फिचोश्च" ॥